

**Методичний супровід творами
святителя Петра Могили:
пропозиції щодо етапів та
прийомів дослідницької роботи**

У біографіях свт. Петра Могили досить поширеним є твердження про те, що він навчався в Парижі й був мало не однокласником свого відомого сучасника — французького філософа Рене Декарта. Насправді ця теза не має документального підтвердження. Проте звернення до постаті Декарта є важливим у контексті даної статті, оскільки він здійснив свого роду революцію в теорії пізнання, запропонувавши чітку послідовність розумових операцій, які мали привести дослідника до істини. Йому належить цікавий вислів: «Хваліть методу, а не відкриття»¹. Під цим мислитель мав на увазі, що відкриття є результатом певних вивірених кроків (згадаймо, що «метод» означає «шлях крізь»), адже безладні блукання здатні привести людський розум куди завгодно.

Остання думка цілком підтверджується прикладом свт. Петра Могили та вивченням його спадщини. Так, на початку ХХ ст. ієром. Тарасій (Курганський) намагався порівняти твори московських і київських богословів XVI–XVII ст. Викладаючи думки останніх, він майже не розрізняв твори прот. Лаврентія Зизанія і митр. Петра Могили, при цьому часто розбавляв їх фрагментами з католицького катехізису XIX ст., написаного домініканцем Домініком Стацевичем. Зрозуміло, що побачити реальну картину богословських поглядів святителя за такого підходу неможливо². Інший впливовий церковний письменник ХХ ст., прот. Георгій Флоровський, у своєму знаменитому творі «Пути русского богословия» однозначно стверджував, що свт. Петро не мав жодних догматичних заперечень проти Риму, з яким у нього була повна однодумність³. При цьому

¹ Цит. за: Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. Екатеринбург, 2012. С. 218.

² Див.: Тарасій (Курганський), ієром. Великороссийское и малороссийское богословие XVI и XVII веков. СПб., 1903. 124 с. Пізніше ця книга була видана під назвою «Перелом в древнерусском богословии» (Варшава, 1927).

³ Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. М., 2009. С. 67–68.

автор посилався на нібито фундаментальне дослідження о. Тарасія, а також на родинні зв'язки митрополита, де було чимало католиків. На слабкість підходу о. Георгія та необґрунтованість його тверджень вказували, зокрема, архієп. Сильвестр (Стойчев)⁴, прот. Валентин Асмус⁵, Френсіс Томсон⁶ та Райан Хеннінг⁷.

Загалом, позиції о. Тарасія, о. Георгія та їхніх послідовників були значною мірою сформовані під впливом слов'янофільства й «визвольного руху», коли на рубежі XIX–XX ст. в академічному богослов'ї Російської імперії існувала мода категорично засуджувати «західні впливи»⁸. Проте у згаданих творах прослідковується не лише тенденція тієї епохи, а й певні методологічні засади, які привели їхніх авторів до хибних результатів.

Останнє зауваження стосується й деяких українських дослідників. Крім того, що серед них є типова тенденція протиставляти діяльність свт. Петра «московському реакціонізму», в їхніх працях трапляються й певні методологічні недоречності, які суттєво впливають на загальний результат. Наприклад, Валерія Нічик, прагнучи розширити джерельну базу своєї монографії «Петро Могила в духовній історії України», залучає до неї не тільки твори самого ієрарха, а й ті, що пов'язані з його іменем. На цій підставі вона широко використовує Учительне Євангеліє 1637 р., яке належить свт. Каллісту I, патріарху Константинопольському († 1364). Те, що митрополит здійснив переклад і видання цієї книги, свідчить, що він, очевидно, поділяв думки її автора. Але це не дає підстав приписувати йому ті ж самі погляди або цитувати цей твір від його імені. Також значним перебільшенням є приписування святоотцівських за походженням думок впливам ренесансної культури, європейського гуманізму чи наукових відкриттів⁹.

⁴ Див.: Сильвестр (Стойчев), игум. К вопросу о западном влиянии в богословском наследии святителя Петра Могилы // Труды Київської духовної академії. № 17. К., 2012. С. 103–112.

⁵ Див.: Асмус В., прот. К оценке богословия святителя Петра Могилы, митрополита Киевского // Богословский сборник. Вып. 10. М., 2002. С. 224–241; Его же. Святоотеческое наследие и современная церковная жизнь // Православное богословие на пороге третьего тысячелетия. Москва, 7–9 февраля 2000 г.: Материалы. М., 2000. С. 68–75.

⁶ Див.: Thomson Francis. Peter Mogila's Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture: A Critique of Georges Florovsky's *Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy* // Slavica Gandensia. 1993. No. 20. P. 67–119.

⁷ Див.: Hanning Ryan. Development, Change and Pseudo-morphosis in the Writing of Fr. Georges Florovsky and Its Application to the Study of Peter Mohyla: [Electronic resource] // Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/37688967/Stages_of_Pseudo-Morphosis_in_the_Writings_of_Georges_Florovsky (accessed: 12.04.2023).

⁸ Див.: Иларнон (Троицкий), архим. Богословие и свобода Церкви. (О задачах освободительной войны в области русского богословия) // Богословский вестник. 1915. № 9. С. 98–134.

Про витоки, історичний контекст та слабкі місця такого підходу див.: Буздалов А. Пленение схоластики и освобождение софистикой, или еще раз о «юридической» теории искупления: [Электронный ресурс] // «Богослов.Ру»: Научный богословский портал. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/4114025.html> (дата звернення: 12.04.2023).

⁹ Див.: Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. К., 1997. 328 с.

Виходячи з наведених вище прикладів, можемо побачити, що результати наукової роботи багато в чому залежать від вихідних позицій дослідників та використаної ними системи методів і прийомів. Тому мета даної статті — допомогти організувати дослідницьку роботу з творами свт. Петра Могили таким чином, щоб якомога повніше розкрити його оригінальні погляди і прослідкувати їх еволюцію. Лише після цього вони можуть бути по-справжньому оцінені з історичної та богословської перспектив. З досвіду власного кваліфікаційного дослідження¹⁰ ми запропонуємо конкретні етапи роботи з наявними джерелами, враховуючи їх особливості та можливості, а також поради певні алгоритми та прийоми.

Звертаючись до спадщини свт. Петра Могили, легко помітити, що спеціальних праць, присвячених якомусь конкретному питанню, він не писав. Тому перед дослідником стоїть завдання опрацювати якомога більше його творів у комплексі. Але кожний з них має свою історію, жанрові та композиційні особливості, які можуть суттєво вплинути на роботу дослідника. Для зручності ми поділимо ці тексти на окремі групи й розглянемо те, що може завадити або допомогти дослідникові розкрити погляди ієрарха. Це такі групи текстів: віронавчальні, гомілетичні, гімнографічні, канонічні, літургічні та епістолярні.

До віронавчальних текстів належать «Православне сповідання віри» та «Зібрання короткої науки про артикули віри» (або Малий Катехізис). Це найбільш відомі й комплексні твори святителя, до яких звертаються в першу чергу. Історія їх виникнення спільна, але подальша доля різна. У 1638 р. митр. Петро Могила у співавторстві з ігуменом Ісайєю (Трофимовичем-Козловським) розпочав роботу над Катехізисом, який вже у 1640 р. був винесений на обговорення на Київському Соборі. Через суперечки з цілого ряду питань цей текст був надісланий на розгляд Константинопольському патріарху. З його благословення у 1642 р. відбувся Яський Собор за участі представників усіх східних Церков. Тут до Катехізису були внесені деякі поправки під наглядом ієром. Мелетія Сиріга, який потім переклав його з латини на грецьку мову для затвердження усіма патріархами. Саме в Яссах цей твір здобув назву «Православне сповідання».

У 1643 р. східні патріархи затвердили лише перший розділ твору, який був перекладений, але далі справа затягнулася. Перше повне видання грецькою мовою вийшло тільки в 1667 р. в Голландії (з цього видання згодом було зроблено переклад російською мовою¹¹). Не дочекавшись

¹⁰ Див.: Митрофан (Божко), ієром. Суб'єктивна сотериологія в богословському наслідуванні митрополита Київського святителя Петра Могилы: дис. ... д-ра філософії по спец. «Православне богослов'є». К., 2020. На правах рукопису. (Захищена в Київській духовній академії 29.07.2020.)

¹¹ Православное исповедание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной / пер. с греч. М., 1900. 164 с.

затвердженого тексту «Православного сповідання», свт. Петро Могила видав у Києві в 1645 р. його скорочений варіант, відомий як Малий Катехизис¹². У ньому він не прийняв деякі виправлення, зроблені в Яссах, тому цей текст більш близький до оригінальної позиції митрополита. Отже, маємо два схожих за композицією, але цілком самостійних тексти. Проте, крім грецької, існує ще й латинська версія «Православного сповідання», вперше опублікована в Парижі в 1927 р.¹³ Це кінцевий документ, прийнятий на Ясському Соборі, з якого потім зробили переклад грецькою мовою. Цілком природно, що переклад спричинив додаткові зміни в тексті, який із самого початку писався латиною.

Отже, ситуація з віронавчальними творами свт. Петра ускладнюється наявністю двох самостійних текстів — «Православного сповідання» та Малеого Катехизису, які відрізняються не лише за своїм обсягом, а й за наповненням, а також наявністю двох редакцій самого «Православного сповідання» — латинської та грецької. Проте тут відкривається можливість для аналізу та порівняння, а отже, відкривається широке поле для дослідницької діяльності. І зроблений вище екскурс в історію текстів має важливе значення для розуміння їх особливостей та вибору стратегії роботи з ними.

Отже, *перша порада*: при вивченні «Православного сповідання» як найбільш комплексного твору треба використовувати паралельно латинську і грецьку редакції. У разі розходжень між ними перевагу слід надавати першій, оскільки вона зберегла поняття й формулювання, характерні для початкового тексту. Завдяки такому підходу нам вдалось виявити відмінності й розкрити деякі нюанси у визначенні таких понять, як таїнство (I, 99)¹⁴, надія (II, 1)¹⁵, добрі справи (III, 3)¹⁶ та ін. Цей підхід дозволив також віднайти в латинській редакції такі поняття, які відсутні в грецькій: «merita» — «заслуги» (III, 20, 21)¹⁷, «liberum arbitrium» — «свобода вибору», «libera voluntas» — «свобода волі», тим часом як у грецькій редакції ідеться про свободу людини (I, 27)¹⁸. В останньому випадку добре видно, що в латинському тексті були вжиті категорії, якими оперували в богословських дискусіях на Заході. Ще однією несподіванкою було натрапити на поняття «блаженне споглядання», характерне для католицької доктрини. Тоді як грецька редакція говорить

¹² Катехизис Петра Могили / упор. проф. А. Жуковського, пер. В. Шевчука. К., 1996. 288 с.

¹³ La Confession orthodoxe de Pierre Moghila métropolitaine de Kiev (1633–1646) approuvée par les Patriarches grecs du XVIIe siècle: Texte latin inédit publié avec introduction et notes critiques, par Antoine Malvy et Marcel Viller, de la Compagnie de Jésus. Roma, Paris, 1927. CXXXI, 224 p. (Orientalia Christiana. Vol. 10, No. 39).

¹⁴ Confession orthodoxe. P. 56; Православное исповедание. С. 65.

¹⁵ Confession orthodoxe. P. 73; Православное исповедание. С. 81.

¹⁶ Confession orthodoxe. P. 97; Православное исповедание. С. 109.

¹⁷ Confession orthodoxe. P. 102–103; Православное исповедание. С. 115.

¹⁸ Confession orthodoxe. P. 18; Православное исповедание. С. 27.

про «споглядання Блаженної Трійці», латинська — про «блаженне споглядання Святої Трійці» («beatificam uisionem sanctae Trinitatis») (I, 126)¹⁹. У випадках подібного розходження слід обов'язково фіксувати виявлені відмінності й залучати до подальшого аналізу.

Друга порада впливає із змістовних особливостей Малого Катехізису порівняно з «Православним сповіданням». Вона полягає в необхідності вивчати паралельні місця Катехізису, враховуючи те, що він майже не відображає виправлення Ясського Собору і містить деякі додаткові нюанси. Якщо у «Православному сповіданні» зазначається, що відпущення гріхів звершується за звичаєм Церкви (I, 112)²⁰, то в Катехізисі подається конкретна формула: «Я, данною мне властїю от Христа Господа, разрешаю тя во имя Отца и Сына и Святаго Духа»²¹. Найхарактерніша розбіжність стосується часу освячення Святих Дарів: у «Православному сповіданні» — під час епikleзи, у Катехізисі — під час установчих слів²². Проте, поруч з явними розбіжностями у принципових питаннях, можемо побачити перевагу Катехізису в тому, що він подає більш комплексне визначення понять (наприклад, таїнства²³). Важливо також перевірити тут наявність тих категорій, які є в латинській редакції «Православного сповідання», але відсутні в грецькій. Так, двічі зустрічаємо тут поняття «заслуги»²⁴, хоча воно вживається в інших контекстах.

Цікавими є випадки, коли Катехізис проливає більше світла на підняті питання. Наприклад, перераховуючи плоди Святого Духа, «Православне сповідання» посилається на Гал. 5:22–23. Тут перераховуються дев'ять чеснот, але святий стверджує, що й інші повинні називатися плодами Святого Духа, оскільки походять від Нього. Єзуїти Антуан Мальві та Марсель Віллер вважали, що така думка ієрарха пов'язана з прагненням узгодити розбіжності між грецьким текстом Святого Письма й Вульгатою, де вказано дванадцять чеснот. Проте в паралельному місці Катехізису наводиться ще одна цитата — Єф. 5:9, де вказується, що «плід Духа є у всякій благоді, праведності та істині». Тобто позиція святого у цьому питанні мала більш глибоке підґрунтя, ніж просто узгодження різничань²⁵.

Ще один приклад. У «Православному сповіданні» йдеться, що Син Божий воплотився, щоби відкупити людину і ввести її у Своє Царство

¹⁹ Confession orthodoxe. P. 72; Православное исповедание. С. 80.

²⁰ Confession orthodoxe. P. 66; Православное исповедание. С. 74.

²¹ Катехизис Петра Могили. С. 180.

²² Confession orthodoxe. P. 60–63; Православное исповедание. С. 69–71; Катехизис Петра Могили. С. 162–164.

²³ Катехизис Петра Могили. С. 154.

²⁴ Там само. С. 124, 196, 198.

²⁵ Bozhko Mitrophan. Good Works and Their Place in the Process of Personal Salvation According to the Theological Views of St Peter Mogila, the Metropolitan of Kyiv (1596–1646) // Теолошки погледи. Т. LIII. № 1. Београд, 2020. С. 44–46.

в більшій славі, ніж вона мала до цього в раю. Проте в Катехізисі ця думка виражена по-іншому й більш глибоко: сама людина природою своєю в особі Сина Божого мала сісти праворуч величі Божої, і ангели мали вклонитися перед нею, як перед паном своїм. У цій різниці можна вловити такий нюанс, що Син Божий зійшов на землю не лише заради відкуплення від гріха занепаалої людини, але й заради її обоження, що (якщо подивитися далі з контексту) було задумом Творця ще до створення людини²⁶. Зазначимо, що в Катехізисі є такі питання, які у «Православному сповіданні» взагалі відсутні (зокрема, про шанування імені Ісусового та шанування мощей).

Крім особливостей за змістом, Катехізис має особливості й за композицією. На відміну від «Православного сповідання», тут є велика кількість посилань на твори святих отців і церковних письменників. За нашими підрахунками, на 257 питань і відповідей подається 177 посилань, не враховуючи посилань на Святе Письмо й церковні канони. Ясна річ, ці ж твори використовувалися при написанні «Православного сповідання». У ньому ми виявили 35 цитувань зі святих отців прямо в тексті з посиланням на джерело. Але різниця очевидна: у Катехізисі таких посилань у 5 разів більше. Звичайно, цей твір менший за обсягом, тому в ньому не наводяться прямі цитати. Крім того, самі посилання можуть слугувати не лише підтвердженням якоїсь думки, але й своєрідною вказівкою для подальшого читання з теми. Проте важливо, що вони дозволяють дослідникові встановити й перевірити джерела богословської позиції митрополита та її контекст.

Існує думка, що свт. Петро Могила та його сучасники не користувалися безпосередньо працями, на які посилалися, а брали готові цитати з творів католицьких або протестантських авторів, що було досить поширеною практикою. Зрозуміло, це значно знижує цінність таких цитат, які могли бути вирвані з контексту, а ті, хто ними користувалися, були обмежені заздалегідь заданою траєкторією і не мали якоїсь богословської ерудиції. У даному випадку важко судити про всіх церковних авторів Київської Митрополії XVII ст., однак є підстави вважати, що попередні застереження не стосуються свт. Петра. Його особиста бібліотека, яку він наприкінці життя передав Київській колегії, налічувала 2131 книгу. Каталог 86 книг, придбаних ним у 1632–1633 рр., містить імена авторів, на яких він посилався. При цьому ієрарх реально користувався наявними в його розпорядженні виданнями, про що свідчать зроблені ним власноруч примітки у тих з них, які збереглися до XIX ст.²⁷

²⁶ Божко Митрофан. Тема обоження в богословсько-літературном наследии митрополита Киевского Петра Могилы // *Теоолошки погледи*. Т. LII. № 2. Београд, 2019. С. 377.

²⁷ Див.: Каталог книг, купленных Петром Могилою в Варшаве и Кракове в 1632–1633 гг. // *Архив Юго-Западной России*. Ч. 1. Т. 7. К., 1887. С. 186–189; Голубев С. О составе библиотеки Петра Могилы // *Киевские епархиальные ведомости*. Отд. 2-й. 1876. № 8. С. 253–262;

Отже, *треть порода* — звертатися до посилань у Катехізисі й вивчати їх, порівнюючи відповідні фрагменти. Це дозволить зрозуміти й розширити стислу тезу митрополита, визначити її богословський контекст і встановити відповідність його поглядів позиції того чи іншого святого отця. Наприклад, поняття «блаженне споглядання», виявлене у латинській редакції «Православного сповідання», одразу викликає асоціації з католицькою доктриною, яка говорить про безпосереднє бачення Божественної сутності та неприкрите споглядання Бога таким, яким Він є²⁸. Однак у «Православному сповіданні» це споглядання описується як зустріч з Богом лицем до лиця, споглядання Божого світла й насичення від споглядання Його слави (I, 126)²⁹. У Катехізисі вираз «блаженне споглядання» відсутній, проте в описі блаженного стану людини після загального воскресіння, який близький до «Православного сповідання», є посилання на прп. Іоанна Дамаскіна³⁰. Співставлення відповідного фрагмента з «Точним викладом віри» дозволяє встановити, що саме він став джерелом твердження київського ієрарха. Цей випадок є яскравим прикладом того, як за зовнішнім католицьким терміном може ховатися цілком святоотцівське наповнення.

Подібних моментів, коли звернення до посилань у Катехізисі допомагає розкрити значення поняття або зрозуміти тезу митрополита, чимало. Єдине, що треба взяти до уваги, це те, що в посиланнях досить поширеними є помилки в номерах книг і глав, тому їх постійно треба перевіряти й уточнювати.

Здавалося б, «Православним сповіданням» і Катехізисом вичерпується корпус віронавчальних текстів, складених свт. Петром Могилою. Проте це не так. За зауваженням католицького свящ. Антуана Венгера, існує цілий комплекс сповідань віри в його Требнику в чинопослідуваннях приєднання до Православ'я. Це ті тексти, які, на відміну від попередніх, не зазнали втручань іззовні, тож викладають оригінальні погляди святого³¹. Таких сповідань віри у Требнику чотири³². Ці тексти можуть значно відкоригувати загальну картину поглядів ієрарха. Так, у «Православному сповіданні» зазначається, що між святими і грішниками немає жодного середнього розряду людей; Катехізис взагалі не торкається

№9. С. 299–306; Charipova Ludmila. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780. Manchester, 2006. 259 p.

²⁸ Христианское вероучение. Догматические тексты учительства Церкви III–XX вв. / пер. с франц. Н. Соколова, Ю. Куркина. СПб., 2002. С. 499–500.

²⁹ Confessio orthodoxe. P. 71–72; Православное исповедание. С. 79–80.

³⁰ Катехизис Петра Могилы. С. 188, 190, 192, 194; Иоанн Дамаскин, прп. Точное изложение православной веры. М., 2003. Кн. 4. Гл. 27. У Катехізисі вказана гл. 28, що невірно.

³¹ Wenger Antoine. La réconciliation des hérétiques dans l'Église russe. Le Trebnik de Pierre Moghila // Revue des études byzantines. Vol. 12. 1954. P. 145–146.

³² Требник Митрополита Петра Могилы. К., 1996. Ч. 1. С. *р̄к̄-р̄і* (102–110), *р̄і-р̄іі* (110–118), *р̄іі-р̄іа* (118–141), *р̄с̄з-р̄п̄к̄* (177–182).

цього питання; але сповідання віри в Тřebнику стверджують, що такий розряд існує. Втім, якщо у нас виникає асоціація з чистилищем, то це буде помилкою, адже митрополит чітко говорить, що ці люди «сами бо о себе терпением скорби и болезни доветворити немогут»³³.

Якщо звернемося до згаданого вище у «Православному сповіданні» та Катехізисі поняття заслуг, то побачимо, що здебільшого воно стосується спасительного подвигу Христа. Проте інколи воно вживається і щодо людей. Проте у віросповідних текстах Тřebника кілька разів прямо говориться, що добрі справи є обов'язком християнина. Таким чином, вживання поняття заслуг щодо людини у творах митрополита є доволі ситуативним та умовним і не має нічого спільного з католицькою доктриною³⁴.

Отже, *четверта порада* — звертатись до сповідань віри в чинах приєднання до Православ'я у Тřebнику.

Якими б «всеохоплюючими» не були віронавчальні тексти свт. Петра Могилы, вони мають свої жанрові особливості. По-перше, жанр катехізису, або сповідання віри, виник внаслідок зіткнення православних з інославними. Підняті в цих творах питання стосуються полемічних сюжетів, багато уваги приділяється тому, що до цього було поза полем зору. Водночас «Православне сповідання» не може претендувати на статус компендіуму православного віровчення. У ньому, зокрема, недостатньо викладене богослов'я іконошанування й не відбилися результати паламітських суперечок. По-друге, за висловом архієп. Василя (Кривошеїна), у «Православному сповіданні» відсутнє богослов'я як таке, воно є лише набором зв'язаних між собою біблійних цитат³⁵. Дане зауваження дійсно має сенс, хоча не слід забувати про жанрову особливість віросповідних текстів і їхнє практичне призначення. Святитель неодноразово зазначав, що їх мали зачувувати напам'ять³⁶.

Проте сухість і схематичність віронавчальних текстів може бути компенсована за рахунок інших. Це твори гомілетичні (проповіді, настанови), гімнографічні (тексти молитов) та епістолярні (листи, приватні записи, передмови до книг). У них святитель більш детально торкається певних питань або навіть порушує ті, які залишалися поза увагою в інших працях. Ці порівняно невеликі за обсягом тексти опублікова-

³³ Детальніше про питання загробної участі спочилих і чистилище див.: Митрофан (Божко), перем. К вопросу о чистилище в богословских воззрениях митрополита Киевского Петра Могилы // *Теологикон*. Т. 7. Велико Търново, 2018. С. 156–182.

³⁴ *Bozhko Mitrophan. Good Works*. С. 46–49.

³⁵ Див.: Василий (Кривошеин), архиеп. Символические тексты в Православной Церкви // *Богословские труды*. Сб. 4. М., 1968. С. 5–36; Корзо М.А. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. М., 2007. С. 557–561.

³⁶ Катехизис Петра Могилы. С. 39, 57.

ні в збірнику «Архив Юго-Западной России» (ч. 1, т. 7)³⁷ та в окремо-му томі додатків до монографії прот. Федора Титова «Типография Киево-Печерской Лавры» (згодом був виданий під назвою «Материали для історії книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв.»)³⁸. Особливу увагу слід звернути на Требник святителя, який є не лише збіркою чино-послідувань, але й містить широкий комплекс пояснювальних статей, проповідей і настанов³⁹. Деякі твори мали окремі видання, у тому числі — в перекладі українською мовою⁴⁰.

Розглянемо декілька прикладів використання такого роду текстів. Так, передмови святителя до Номоканону 1629 р. та Учительного Євангелія 1637 р. проливають додаткове світло на відпущення гріхів та його формулу. У першому тексті все таїнство Покаяння постає як процес зцілення хворого через очищення від гріхів (сповідь), накладання ліків (епітимія) та остаточне одужання (відпущення). У другому тексті митрополит несподівано говорить про владу священника, дану Христом, якою він відчиняє і зачинає небесні врата тим, кому захоче. При цьому стверджується, що Христос не залишив апеляції ні Собі, ні Богу Отцю, ні Святому Духу (!). Проте далі ієрарх пояснює, що священник є «ангелом Господа Саваофа», тому має чинити все, лише узгоджуючись з Божою волею. Більш детально ця думка розгортається і обґрунтовується в «Наказании о власти Архиевром от Христа Бога данной» в Требнику. Тут наголошується, що відпускати гріхи може тільки Бог, але Він діє через священнослужителів, які є провісниками Його суду й волі за навіюванням Святого Духа. Через них у Церкві здійснюється Божественна сила і влада, яку Христос дарував Своїй Церкві, вручивши їй увесь суд, який дав Йому Отець⁴¹.

Звернення до гімнографічних текстів дало додатковий матеріал для вивчення теми обоження у творах митрополита. Так, у творі «Плач изгнанных из рая прародителей» є рядки, які підтверджують думку про первісне призначення людини до обоження: «вместо обожения клятвы воприятием изгнан есм от рая и от того сладкаго причастия», «вместо бо еже Богу сравнитися, смерти припрегл мя еси, и скотом уподобихся»⁴². Ще більше матеріалу з теми можемо знайти в кано-

³⁷ Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 7. К., 1887. XVI, 800, II с.

³⁸ Титов Ф., прот. Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк. Т. 1. Приложения. К., 1918. 562 с.; Титов Хв. Материали для історії книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв.: всезбірка передмов до укр. стародруків. К., 1924. 546 с.

³⁹ Требник Митрополита Петра Могили. К., 1996. Ч. 1. 860 с.; Ч. 2. 812 с.; Ч. 3. 436 с.

⁴⁰ Записки святителя Петра Могили / упор. І. В. Жиленко. К., 2011. 527 с.; Могила П. Книга Душі, йменована Злото / конц. і проєкт вид. Іванов В. А.; перекл. з кн. давньоукр. Буряк Ю. Г.; наук. ред. і ком. Шаріпова Л. В. К., 2016. 440 с.

⁴¹ Див.: Митрофан (Божко), ієром. Разрешение грехов в таинстве Покаяния и его формула в трудах святителя Петра Могилы // Труды Київської духовної академії. № 36. К., 2022. С. 131–143.

⁴² Плач изгнанных из рая прародителей // Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 7. К., 1887. С. 152–153.

нах: «Канон ко причащенню священником», «Канон о втором пришествии», а також у роздумах про чернече життя тощо⁴³. Комплексно підійти до визначення таїнств дозволили також дані з «Предмовы при шлюбе» в Требнику та «Предмовы до освященного клиру» в Служебнику 1639 р.⁴⁴ Тож *п'ята порада* — вивчати твори святителя різних жанрів: пояснювальні статті, проповіді, епістолярні та гімнографічні тексти.

Розглядаючи комплекс різних творів київського ієрарха, важливо звернути увагу на те, як його погляди відбилися на укладених ним чинопослідуваннях. Чи не вступають вони у суперечність з висловленими думками? Якщо так, то чи можна їх узгодити і яким чином? У даному разі на перший план виступають літургічні тексти — самі чинопослідування та вказівки щодо їх звершення, а також канонічні тексти — укази та інша регламентація. Наприклад, у діях при сповіді розкриваються образи духівника й людини, що кається, стає більш ясным розуміння епітимії тощо⁴⁵. У регламентації поховальних обрядів проявляється ставлення до людського тіла як храму Святого Духа, що важливо в контексті обоження⁴⁶. Тому *шоста порада* — звертатися до чинопослідувань та регламентації митрополитом різних аспектів богослужбового життя.

Наступна, *сьома порада* — враховувати хронологію окремих праць свт. Петра, що дозволить виявити стабільність або еволюцію його думок. Наприклад, у передмові до Номоканону 1629 р. ієрарх описує епітимію як лікування, очищення та зцілення. У пізніших працях — Катехізисі 1645 р. та особливо Требнику 1646 р. — додаються образи відшкодування збитків, виправлення, загладжування гріхів, принесення плодів покаяння і навіть покарання за гріхи. Це є яскравим зразком певної еволюції поглядів митрополита Петра. Хоча слід зазначити, що і в останніх творах суть епітимії не зводилася лише до покарання⁴⁷.

Для того щоб усвідомити місце свт. Петра Могили в православній богословській традиції, проф. КДА Сергій Бортник пропонує застосовувати «метод контекстуального богослов'я». На його переконання, завдання богослова в кожному поколінні полягає в тому, щоб відповідати на актуальні запити свого оточення й часу. Оцінка має здійснюватися

⁴³ Див.: Божко Митрофан. Тема обоження в богословсько-літературному наслідді митрополита Київського Петра Могили // Теологічні погляди. Т. LII. № 2. Београд, 2019. С. 359–382.

⁴⁴ Див.: Митрофан (Божко), ієром. Определение таинства в литературно-богословском наслідді святителя Петра Могили [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Київської духовної академії і семінарії. URL: <http://kdais.kiev.ua/event/Апробаційна-стаття-Определения-таин/> (дата публікації: 16.03.2020).

⁴⁵ Митрофан (Божко), ієром. Богословские аспекты епитимии в творениях святителя Петра Могили // Труды Київської духовної академії. № 32. К., 2020. С. 116–118.

⁴⁶ Божко Митрофан. Тема обоження. С. 376.

⁴⁷ Митрофан (Божко), ієром. Богословские аспекты епитимии. С. 110–121.

на підставі того, як він із цим завданням впорався, навіть якщо для сучасної людини певні речі видаються небездоганними⁴⁸.

На необхідності розглядати діяльність і літературно-богословську творчість митрополита в історичному контексті наголошували й американські дослідники Андрій Патрикевич, Пол Мейєндорф та Ігор Шевченко⁴⁹. У своїх працях архієп. Сильвестр (Стойчев), прот. Валентин Асмус та Маргарита Корзо зазначають, що орієнтація на західні зразки й звернення до католицького досвіду були зумовлені їхніми очевидними перевагами для свого часу⁵⁰. Вказуючи на залежність від Заходу, о. Валентин відзначав її характерну «матеріальну» рису: в Європі охоче вивчали патристику донікейської доби й доби Вселенських Соборів, але не цікавилися пізньовізантійським богослов'ям. Це означало обмеження кола святоотцівських творів, які міг використовувати київський ієрарх⁵¹.

Вище зазначалося, що багато творів, особливо віронавчальних, створювалися як реакція на інославне середовище в Київській Митрополії. Звідси випливає *восьма порада*: необхідно враховувати не лише історичний, а й полемічний контекст. Увага до нього дозволить з'ясувати, в яких умовах і з якою метою свт. Петро використовував або вводив ті чи інші формулювання. Наприклад, вчення про таїнства загалом, специфічні акценти в таїнстві Покаяння (відпущення гріхів лише священником, необхідність епітимії тощо), виокремлення третього стану спочилих (для обґрунтування необхідності молитись за померлих) і багато іншого було сформульовано й запроваджено у відповідь на впливи протестантської Реформації⁵². Ясна річ, це робилося доступними засобами на відповідному для свого часу богословському рівні.

Досвід попередніх досліджень науковців указує також на необхідність уважного ставлення до самих формул і понять. Потрібно визначати реальний зміст, який у них вкладався, адже за схожістю термінів

⁴⁸ Див.: Бортник С. М. Святитель Петр Могила и православное предание // Труды Київської духовної академії. № 23. К., 2015. С. 87–94; Его же. Наследие митрополита Петра Могили через 400 лет: между геокulturой и богословием // Kultura Slowian. Rocznik Komisji Kultury Slowian PAU. 2017. T. XIII. S. 189–197.

⁴⁹ Див.: Patrykevich Andriy. The Orthodoxy of Peter Mohyla // Faith and Culture. 1985–1989. Vol. 7. No. 7. P. 75–82; Meyendorff Paul. The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look // St Vladimir's Theological Quarterly. 1985. Vol. 29. No. 2. P. 101–114; Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // Його ж. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / пер. з англ. М. Таблевич, під ред. А. Ясіновського. Львів, 2001. С. 175–198.

⁵⁰ Сильвестр (Стойчев), игум. К вопросу о западном влиянии. С. 106; Асмус В., прот. К оценке богословия святителя Петра Могили. С. 228; Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция. С. 359.

⁵¹ Асмус В., прот. Святоотеческое наследие. С. 71–72.

⁵² Митрофан (Божко), иером. Определение таинства; Его же. Разрешение грехов в таинстве Покаяния. С. 141; Его же. К вопросу о чистилище. С. 174–175, 178; Божко Митрофан. Инклюзивность как составляющая богословского подхода святителя Петра Могили к выражению православного вероучения // Теолошки погледи. Т. LIV. № 3. Београд, 2021. С. 441–464.

нерідко може стояти інше богословське наповнення. Щодо оцінок поглядів свт. Петра Могилы в цілому чи в якомусь конкретному сегменті можна виходити з різних позицій. Прот. Валентин Асмус бачить перевагу могилянського богослов'я у володінні як східною, так і західною патристикою⁵³. Безперечно, на оціночних судженнях позначатиметься суб'єктивність кожного окремого автора. Проте вартим уваги видається принцип, сформульований о. Валентином, що відкидатися має не «латинське» за своїм походженням, а невірне, за словами ап. Павла: *Все досліджуйте, доброго держіться* (1 Фес. 5:21)⁵⁴.

Отже, на підставі досвіду багатьох науковців і власних досліджень можемо запропонувати такий алгоритм роботи з творами свт. Петра Могилы:

1. Вивчення «Православного сповідання» при паралельному використанні латинської та грецької редакцій з перевагою першої у разі різночитань.
2. Вивчення паралельних місць Малого Катехізису.
3. Робота за посиланнями Малого Катехізису на твори святих отців та порівняння відповідних фрагментів з тезами митрополита.
4. Звернення до сповідань віри у чинах приєднання до Православ'я в Трєбнику.
5. Вивчення пояснювальних статей, проповідей, епістолярних та гімнографічних текстів.
6. Увага до того, як та чи інша думка відбилася у чинопослідуваннях, богослужбовій та дисциплінарній практиці.
7. Врахування хронології окремих праць для виявлення стабільності або еволюції поглядів.
8. Врахування історичного та полемічного контексту.
9. Дослідження реального наповнення термінів, попри їх співзвучність з інославами.
10. Примат змісту тексту над його джерелом.

⁵³ Асмус В., прот. Святоотеческое наследие. С. 71.

⁵⁴ Асмус В., прот. К оценке богословия святителя Петра Могилы. С. 234.